

GYÁNI GÁBOR

Művelődés-, kultúra- és mentalitástörténet A paradigmaváltás dilemmái

A *Magyar művelődéstörténeti lexikon* néhány éve megjelent utolsó (13.) kötete,¹ ez a vitathatatlanul impozáns vállalkozás arra készítet bennünket, hogy arról is elgondoljunk, miről szól valójában a művelődéstörténet, és miként beszél tárgyáról. További fontos és megvitásra váró kérdés még, hogy mi módon viszonyul a Magyarországon honos művelődéstörténet ahhoz, amit napjainkban a kultúra- és mentalitástörténet képvisel a nagyvilágban? Megkerülhetetlen és egyúttal válaszra vár végül a kérdés, érdemes vajon folytatni a középkor és kora újkor évszázadait átfogó művelődéstörténeti lexikonvállalkozást, kiterjesztve a modern korra is; ha igen, hogyan kellene belevágni, ha nem, mi szól a munka továbbvitele ellen?

Nem foglalkozhatom e kérdések mindegyikével kellő alaposággal, ezért csupán a kultúrtörténet-írás ma fontosnak tetsző kívánalmait veszem közelebből szemügyre, összevetve a hazai művelődéstörténet-írás tényleges gyakorlatával. S ennek eredményeként próbálok választ találni arra a kérdésre is, hogy érdemes lenne-e vajon ezt a munkát a modern kor tekintetében is folytatni.

A MŰVELŐDÉSTÖRTÉNET HAZAI DISKURZUSA – A MŰLTBAN

A hatvanas évek végétől folyamatos elvi eszmecsere folyt a magyar történetírásban a kultúr- és kivált a művelődéstörténet lehetséges fogalmáról és művelésének a gyakorlati mikéntjéről. A diskurzus szemléltetésére elegendő felidézni azt az összeállítást, amit a *Történelmi Szemle* közölt 1974-ben. Négy mérvadó hazai történész (Niederhauser Emil,

Makkai László, Kosáry Domokos és Hanák Péter) fejtette ki elképzeléseit a lap hasábjain arról, hogy szerintük mit kellene a művelődéstörténet fogalmán érteni.² R. Várkonyi Ágnes harminc évvel később ennek ellenére úgy találta: „A művelődéstörténet rendszerezett fogalmi és elméleti újragondolására ösztönző munkák elszigeteltek vagy hiányoznak.”³ Ami azért probléma szerinte, mert: „A magyar művelődéstörténetet ma főleg a nagyfokú extenzivitás jellemzi. Az adaptációs készség is többnyire megreked a ténygyűjtés, a leíró jelleg szintjén.”⁴ Az a kérdés pedig továbbra is nyitott, hogy milyen szemléletmód jegyében folyt, folyik és folyjék tovább a művelődéstörténet kutatása?

Hosszú ideig Kosáry Domokosnak, a legismertebb művelődéstörténeti monográfia szerzőjének⁵ a felfogása számított mérvadónak e téren. Álláspontja szerint: „a felépítmény ideológiai spektruma, a szemléletmód, világnézet, mentalitás, a társadalmi tudat, a műveltség, a tudás és a művészet minden ága, a társadalom különböző szintjein” megnyilvánuló művelődés tekintendő a művelődéstörténet külön tárgyának.⁶ Egy néhány évvel későbbi eszmefuttatásában szintén az alap és a felépítmény viszonyához szabta Kosáry a művelődési (kulturális) szféra értelmezését; bár eközben homályosan utalt azért kettőjük kapcsolatának áttételes voltára is. „A társadalmi modell [úgy mint az alap által determinált felépítmény] és a művelődési funkciók közbeiktatásával *talán* egy lépéssel tovább juthatunk, de még sok lépés van hátra” ahhoz, hogy ne zárjuk rövidre alap és felépítmény „nagy összefüggését”, ne tekintsük azt a valóságnál közvetlenebbnek.⁷ (Kiemelés tőlem – Gy. G.) Nem meglepő ezek után, ha ezzel a marxista fogalmi alapozással készítette el végül Kosáry saját művelődéstörténeti monográfiáját. Könyve bevezetésében külön kihangsúlyozta, kerülni kell a szemléleti eklekticizmust (a kifejezést egyébként nem használja Kosáry) annak érdekében, hogy csupán „a történelmi folyamat által létrehozott struktúrát” vehessük figyelembe. Ezen minden bizonnyal azt értette, hogy el kell fogadni „a marxizmus képét e történelem folyamatáról és struktúrájáról”, még ha „ezzel egyidejűleg, az elvek hierarchiájának ugyanazon szintjén [!] az anyagi-szellemi vagy a politikai-művelődési metszsvonalakat is megpróbáljuk alkalmazni”.⁸

Hanák Péternek már az 1970-es években ettől eltérő véleménye volt a művelődés és a kultúra történeti fogalmáról. Akkori megállapítása

szerint „a kultúrtörténet nem – nem kizárólag – egy szerkezetileg is elkülönített fejezet tárgya, hanem *látásmód*, amely a történelmet nem pusztán releváns politikai cselekedetek sorának, hanem az alkotó tevékenység kifejtésének is tekinti.”⁹ Az általa javasolt témakatalógus egyaránt felölelte az anyagi kultúrát (a lakást, az öltözködést, a táplálkozást, a szabadidő történetét) és a társadalmi tudatot. Az előbbi alapján az életmód történetének megfelelő tematikát sejtet, amiből a technika historikuma sem hiányzik azonban, amennyiben a technikát nemző szükségletet, gondolkodásmódot, ízlést, valamint a technika használatának adott módját vizsgálja a művelődéstörténész. A társadalmi tudat pedig az oktatás, a művelődés, a tudomány, az irodalom, a művészetek, a társadalmi-politikai eszmék (az ideológiák) múltját jelenti e fogalomhasználat értelmében. S vajon mitől specifikus az ilyen irányú történetírói érdeklődés? Attól, hogy a kulturálisan definiált részjelenségek szinoptikus látása, ekként való bemutatása képezi a célt, ami arra készíti a historikust, hogy kimutassa az egyes részjelenségekben rejlő „korszellemet”. „A »korszellem« megragadása: ez az a többlet, amelyet a történész a sokféle, *a külön létükben öntörvényű részterületek és ágak* szinoptikusan látott körképéből, a kultúra egészének rekonstruálásából felmutathat.” Mindezt azonban, fűzi hozzá Hanák óvatosságból, össze kell „kapcsolni a történeti folyamat egészében közremunkáló tendenciákkal”; az utóbbiakról ezúttal sem tudjuk meg viszont, hogy honnan erednek és miként képesek hatni egyszerre mindenhol, vagyis mitől holisztikusak.¹⁰

Köpeczi Béla, aki franciául tett közzé szintézist a témáról,¹¹ többnyire eszmetörténeti alapon jár el, bár – Kosáryhoz hasonlóan – szintén a marxista társadalomkép duális logikájához igazodik, amikor a szellemi javak termelésére, terjesztésére és befogadására korlátozza a művelődéstörténeti elbeszélés hatókörét. „Végső fokon azt javasoljuk, hogy a kultúra széles fogalmát fogadjuk el, amelyik elismeri a szoros és kölcsönös kapcsolatokat az alap és a felépítmény, az anyagi és a szellemi kultúra között.”¹² Köpeczi kiemeli ugyanakkor a „világnézet” nagy szerepét is, és „a mindennapi kultúra megnyilvánulásainak”, valamint „a kulturális termékek befogadásának” a vizsgálatától sem zárkózik el mindenáron. Ami az úgynevezett anyagi kultúrát illeti, egy későbbi megállapítása szerint korlátozott mértékben érdemes e területet

vizsgálni, azt véve belőle csupán tekintetbe „ami hat a szellemre”.¹³ Köpeczi nem részletezi azonban, hogy mi lenne az a valami, ami valamiképpen hat az úgynevezett kultúrateremtésre és a kultúra befogadási folyamatára.

Különös, hogy az 1945 után írt eddigi legteljesebb magyar művelődéstörténeti szintézishez, a Kósa László által szerkesztett és nyolc szerző által írt munkához semmilyen deklarált elvi alap sem járul. A kötet egyes szerzői korszakonként eltérő tematika és szemlélet jegyében szólnak a művelődés múltjáról, olykor pedig néhány közös téma visszaköszön az egyes fejezetekben, mint az ember természethez fűződő viszonya, a hétköznapi élet vagy az érintkezési formák, valamint az őket szabályozó intézmények. Nincs viszont egy (vagy több) elvi zsinórmérték a kötetben, amihez szabhatták volna a mesterelbeszélés gondolati ívét. A kötet domináns témája kétségkívül az életmód története.¹⁴

Nem csoda, ha Fried István utóbb parttalan tudományos gyakorlatként jellemzi a hazai művelődéstörténet-írást, amire „afféle közteesség” jellemző: „több tudományág találkozá(t)ására épít, fogalmi rendszerét szintén a rokon diszciplínákkal jórészt összhangban alakítja ki, [...] olykor [pedig] megelégszik azzal, hogy kutatja mindazt, ami a más tudományágak, -ágak peremére szorult”. Továbbra sem látszik azonban megoldottnak az a kérdés, hogy mi voltaképpen a művelődéstörténet tárgya, amihez külön metodikát és fogalmi nyelvet lehetne hozzárendelni.¹⁵

A KULTÚRA ANALITIKUS FOGALMA A TÖRTÉNETÍRÁS MAI DISKURZUSÁBAN

Erre az utóbbi kérdésre választ adhat, ha megnézzük, hogy milyen átalakulásokon esett át az utóbbi néhány évtizedben a kultúra fogalma magában a történetírói gondolkodásban és a kutatói gyakorlatban. A kultúrtörténet – a 19. századi biztató kezdeteket követő apály után – az 1970-es években éledt újra, hogy napjainkban a legizgalmasabb történetírói szellemi útkeresések melegágyául szolgáljon. Mindez nem függetleníthető persze a nyelvi fordulat bekövetkeztétől, ami kulturális fordulatként is érezte hatását a szaktudományban. Peter Burke

szerint a kultúra antropológiai fogalma gyakorolta ezúttal a döntő befolyást, amely az élet teljes spektrumát átfogja, kiiktatva a gazdaságra, társadalomra, politikára és kultúrára való tagolás megszokott logikai (és tematikai) rendjét.¹⁶ A mondott váltásra a történeti antropológia (beleértve a mikrotörténetet és az *Alltagsgeschichte*-t is), valamint az új kultúratörténet (*new cultural history*) kurrens áramlataiban került leginkább sor. Ez alkalommal a *new cultural history* jelenségére koncentrálok, arra a kurrens történetírói törekvésre figyelve, ahol a kultúra fogalma amellett, hogy holisztikus értelmet nyer, analitikus kategóriaként is eminens szerephez jut.

Mihail Bahtyin, Norbert Elias, Michel Foucault, Clifford Geertz és Pierre Bourdieu e szemléleti orientáció fő vezérlő csillaga; az ő nevükhöz köthető a karnevál, a dialogicitás, a civilizálódási folyamat, a diskurzus, a sűrű leírás, a habitus és a kulturális tőke fogalma, melyek mindegyike valósággal megtermékenyítette az utóbbi évtizedek történetírói gondolkodását. Közvetlenül Roger Chartier, az *Annales* történészeihez kötődő historikus inspirálta az új kultúratörténetet. Egy 1980-as évek eleji programadó tanulmányában Chartier leszögezte: ma már jószerivel tarthatatlan az *Annales* történészeit is mélyen átható azon hagyományos felfogás, mely szerint a kultúra a társadalmi totalitás alsó szintjeit alkotó gazdaság és társadalom feletti fokozatnak felel meg, és így azok pusztá függvénye. Valójában, jelentette ki a francia kultúrtörténész, „azt kell értelmezni, hogy miként szervezik meg a viszonyok összességét az egyes társadalmi alanyok értékelési és érzékelési sémáit működtető változatos logikák, beleértve ebbe a társadalmi, illetve a gazdasági viszonyokat is; azokat a reprezentációkat kell tehát értelmezésnek alávetni, amelyek magukban rejtik azt, amit »kulturálnak« szokás nevezni, és amelyek közösek a társadalom egésze vagy egy adott partikuláris csoportja számára.”¹⁷ A kultúrának mint végső determinánsnak ekként definiált fogalma komoly ösztönző erővel hatott a történetíráson belüli „kulturális fordulatra”.

A *new cultural history* számos hangadója, mindenekelőtt az amerikai Lynn Hunt amellett áll ki, hogy az emberi ésszerűség mindig is kulturális kontextusban fejt ki a maga hatását, lévén, hogy az ember történetileg adott mentális univerzumok keretei között gondolkodik és cselekszik. Ez a közös kontextus felel a kulturális univerzum belső

homogenitásáért, ami egyúttal az ágensek cselekvőképességének (*historical agency*) a forrásául is szolgál. A kultúrának, ami jelek termelését és befogadását jelenti, olyasfajta nyelvi konstruktivitás felel meg tehát, ami szöveges, legalábbis szövegszerű léttel ruházza fel a megismerhető múltat. A nyelv ilyenformán nem valamely szövegen kívüli valóság kifejezésére és megragadására szolgál, hanem a beszédaktus¹⁸ mintájára ténylegesen maga hozza létre a tárgyi léttel bíró valóságot. „A szavak, jegyzi meg Hunt, nemcsak tükrözték a társadalmi és politikai valóságot, de a valóság átalakulásának az eszközei is voltak.”¹⁹ A *new cultural history* nagy lépést tesz a kultúrának mint mentalitásnak a fogalma felé azzal, hogy az elit- és tömeg (népi) kultúra egységében (és teljességében) gondolkodik; ezáltal mintegy univerzalizálja a tudat társadalmi jelentését, annak mindenható társadalmi jelenvalóságát.

Azt követően, hogy egyes amerikai historikusok meghirdették az új kultúratörténet paradigmáját, máris – belső – kritika érte annak főbb elvi kiindulópontjait. Richard Biernaczki fordított determinizmusként bírálta elgondolásukat, miszerint a társadalmi gyakorlatot a hozzárendelt jelentések konstruálják. „Ahogyan a régebbi történészek az »osztály«, a »társadalmi közösség« és hasonló fogalmak meghonosításával igyekeztek ügyüket előre vinni, az új kultúrtörténészek is oly módon alkották meg a maguk fogalmait (például a »jelet«), mintha azok az emberi világ természetes berendezései, nem pedig a megfigyelő által kitalált kategóriák lennének. A kultúrtörténet oly zajosan ünnepeelt paradigmaváltása valójában el nem ismert folytonosság.”²⁰ A *new cultural history* hívei szerint a történelmi ágensek cselekvése annyi, mint jelek teremtése és felismerése, a jelentésük megfejtése. Ha azonban megelégszünk ennyivel, állítja Biernaczki, akkor a kultúrát egész egyszerűen beléptetjük az anyagi determináns számára korábban fenn tartott helyre, ahelyett, hogy tüzetesen megvizsgálánánk, miként is működik a kultúra.

Mielőtt továbbhaladnánk, tegyük hozzá: az új kultúrtörténészek és a történelmi antropológusok sem csupán a társadalmi gyakorlathoz kapcsolódó reprezentációkat tekintik vizsgálандónak, de a gyakorlatban alkalmazott implicit (és nem feltétlenül tudatos) kulturális sémákat is fel kívánják deríteni, amelyek a valamikori magatartás közvetlen mozgatórugói lehettek. Különösen nagy hatással van rájuk e tekintet-

ben a kulturális vagy szimbolikus antropológia, mindenekelőtt Clifford Geertz, Victor Turner és Marshall Sahlins. Biernaczki szerint azonban így is komoly veszélyek leselkednek rájuk: ha ugyanis a kultúra mint tovább már nem bontható entitás váltja ki az anyagi viszonyok fogalmát, akkor újfent a minimális, a könnyen adódó magyarázatok iránti vonzódás csábításának engedünk; és ezzel visszajutunk oda, ahol valamikor az ökonomizmus volt az úr. Holott, fűzi hozzá, a kultúrának az elemző által konstruált fogalma nem feltétlenül tükrözi vagy írja le helyesen a világ alapvető szerkezetét. Ezért – szól javaslata – ne posztuláljuk a kultúrát mint végső instanciát, hanem fogjuk fel úgy, mint az alapvető konstitutív mozgatórugók egyikét. Ne tételezzük fel tehát, hogy egyes-egyedül a kultúra (mármint a korabeli képzetek, fogalmak, az öröklött értékek és szimbolikus formák készletei) irányítják vagy tartják fogva a cselekvőt. Élünk inkább azzal a feltevéssel, hogy a történelmi ágens többnyire cselekvése indokaként használja a kultúrát. Az tehát itt a kérdés, „hogyan működtetik a kultúrát az ágensek”, amely sok más tényezővel együtt, velük mintegy karöltve hat a cselekvésre.²¹

Biernaczki sem tagadja ugyanakkor a kulturális paradigma közép-pontba állításának a létjogosultságát. Nem többre, arra figyelmeztet csupán, hogy „nem kizárólag a jelrendszeren belüli szemantikai kapcsolatok határozzák meg” a jel fogalmában megnyilatkozó kultúrát, amely az élet mindennapi gyakorlatát szervező sémaként is képes működni.²² Nem valamely teljességgel autonóm, önmagában álló kulturális konstrukció dönti el ilyenformán, hogy mikor, hol és hogyan kerül sor egy adott cselekedetre. Ehhez egyébként sokban hasonló felfogást fejt ki ugyanerről William H. Sewell Jr. is, aki a paradigmaváltások sorozatos tapasztalatain okulva a hogyan tovább dilemmájára próbál megoldást találni. Ő is azzal próbálkozik tehát, hogy összekapcsolja egymással a „társadalom” szemiotikus modelljét és annak kvantitatív alapokon nyugvó magyarázatát.²³ A poszt-társadalomtörténetként kidolgozott elméleti opció sem áll nagyon távol ettől a felfogástól, melyet Miguel A. Cabrera fejtett ki ilyen módon: „a társadalmi valóságot továbbra is a gyakorlat anyagi, de nem a valóság objektív alapjának tekintjük.” Főként azért nem, teszi hozzá, mert „az a sajátos mód, ahogyan az emberek a kontextusból következő nyomásra válaszolnak,

mindig attól a jelentéstől függ, amit a kontextus nyer, amikor egy sereg feltevés jóvoltából értelmet tulajdonítanak neki. Ezek a feltevések pedig arról szólnak, hogy miként működik vagy működhet a társadalom, és mi az, ami ennek nyomán helyes vagy normális viselkedésnek számít egyes helyzetekben”.²⁴

A MAGYAR MŰVELŐDÉSTÖRTÉNET KÍVÁNATOS PARADIGMAVÁLTÁSA

Mit kezdhünk mindezzel a magyar művelődéstörténet mai állapotában? Az eddig érvényes szemléleti kiindulópontok igen nagy messze vannak attól, amit a *new cultural history*, és egyáltalán: a kulturális paradigmát előtérbe állító mai történetírói áramlatok programként hirdetnek. Egyedül Hanák Péter egykori elképzelései és a témát érintő empirikus tanulmányai emlékeztetnek valamiképpen arra a művelődés- vagy inkább kultúrtörténetre, amely többé *nem* az anyagi létviszonyok tükréként, mechanikus következményeiként tekint a szellemi, a tudati, a mentális szférára. De még ő sem azt az utat járta annak idején, amit a kultúratörténet és több más hasonló irányzat képvisel manapság.

Hanák ugyanis éles különbséget tett az „anyagi kultúra” és a „társadalmi tudat” fogalma közé; az utóbbi történeti megközelítésétől pedig azt várta el, hogy tárja fel „a részjelenségekben benne rejlő »korszellemet«, ami – mihelyt az alappal összekapcsoljuk – marxista módon értelmezhető jelenséggé válik”.²⁵ Amellett, hogy Hanák – alig leplezett módon – szellemtörténeti fogalomként közelített a tudati szférához, ráadásul nyomban vissza is kapcsolt az alap-felépítmény fogalmi rendjére, feltehetően azért, hogy ne vádolhassák holmi szellemtörténeti beidegződéssel (ami ekkor is még súlyos megbélyegzésnek számított). A *Kert és a Műhely* című opus viszont, melyben Hanák empirikusan alkalmazta vázolt elvi elképzeléseit, az elméleti premisszákhöz képest finomabb kultúrtörténeti elemzésekkel szolgált. Ugyanakkor ez a kétségkívül sikeres, számos hazai és külföldi kiadást megért munka sem tételez fel túl sokat az ágensek cselekedeteinek tisztán kulturális indíttatásairól. Ha alaposabban beleolvasunk

Hanák könyvébe, igazolva látjuk, hogy a benne érvényesített megközelítés sem teljesen mentes az anyagi eredetű determinizmus redukcionizmusától.

Lássunk néhány beszédes példát. „A bürokratizálódás, az üzletszerűség, a nagyvárosi élet és a tudományos alapozású racionalizmus tehát megváltoztatta a civilizált ember viszonyát a halálhoz.”²⁶ Vagy: az agrárszocialista „egalitáriánus programnak a kelet-európai régióban volt akkor egy konkrét realitása: az egyenlőtlenségeket konzerváló, elavult nagybirtokrendszer elleni forradalmi fellépés. [...] A]z egyenlősítés gondolatát a létfenntartás racionalitása kényszerítette ki”.²⁷ A lakáskultúra Hanák által kezdeményezett úttörő vizsgálatát szintúgy a modernizációelméleti felfogás hatja át, amely, tudott módon, rendszerelméleti feltevéseken nyugszik, és ezért erősen normatív történetírói szemléletet képvisel. „Az ország s a főváros a modern urbanizáció terén és főként a lakáskultúrában nem a vállalkozói kedv szűkössége, nem a tőkehiány miatt maradt el a szerencsésebb sorsú országok mögött [...]. Úgy vélem, nem az alkotásban, hanem a befogadásban, közönségben, a társadalom ízléskultúrájában mutatkozott meg az elmaradottság.”²⁸ A bizonyító erejű példákat még sorolhatnánk.

E. P. Thompson hatvanas–hetvenes évekbeli történetírói munkásságának fényében az ilyen és hasonló megfogalmazások ortodox, legalábbis konvencionális marxista szemléletet fejeznek ki, amely legalábbis feltételezi az egyirányú anyagi meghatározottságot a mentalitás történeti alakulására nézve. Ennek ellenére igazán sajnálhatjuk, hogy Hanák Péter ígéretes, még ha csupán kezdetnek tekinthető próbálkozása a későbbiek során nem gyakorolt érezhető befolyást a szorosan vett művelődéstörténet-írás hazai gyakorlatára, miközben a város-történet-írás valóban ebben az irányban haladt tovább.²⁹

S bár hat évtizeddel a Domanovszky-féle monumentális vállalkozás után végül megszületett az újabb reprezentatív összefoglalás, a *Magyar művelődéstörténet*, e munka megalkotói nem vetettek számot az időközben lezajlott paradigmaváltással, főképp azzal, amit kulturális fordulat (*cultural turn*) néven tart számon a történetírói gondolkodás. Pragmatikus elvek jegyében megírt szintézis ez, ahol kizárólag a témakatalógus modernizálása hivatott hitelesíteni az adatgazdag, és nem is kizárólag a deskripcióra szorító művelődéstörténeti elbeszélés

tudományos igazát. A szerzők és a kötet szerkesztő elmulasztották tisztázni, hogy miben áll a művelődéstörténet tárgya és miként közelíthető meg a kultúra, amikor nem pusztán felépítményi minőségben tekintünk rá, hanem tényleges mozgatórugóként kezeljük. Miközben a hazai történeti, különösen társadalomtörténeti diskurzusban már ez időben is feléledt az újfajta kultúrtörténet iránti historiográfiai érdeklődés.³⁰

Hihetetlen erőfeszítéssel, dicséretre méltó buzgalom eredményeként jött létre a középkor és a kora újkor művelődéstörténetének szentelt 13 lexikonkötet, ami Kőszeghy Péter kitartó munkájának volt köszönhető. Nem állíthatjuk azonban, hogy ez a grandiózus vállalkozás számottevően előbbre vitte volna a művelődés-, kultúr- vagy éppen mentalitástörténet fogalmi megalapozását. Ami nem véletlen, sőt talán szükségszerű is, hiszen nem a lexikon „konzervatív” műfajára hárul egy ilyen feladat teljesítése; erről a műfajról joggal jegyezte meg Németh G. Béla: „a lexikon-szócikkek adhatnak ugyan használoknak bizonyos fokú eligazítást, még inkább azonban a szakmai jártasság birtoklásának elhithető fölmutatását. S ez szülhet egy egyrészt ismereti háttér nélküli verbalizmust, másrészt, s ez még fontosabb, olyan egyoldalú [...], öröklött vagy újraszülető, hamis történeti nézeteket sulykolnak bele a »lexikon-műveltek« nem kis és nem öntudat nélküli csoportjának tudatába, amelyeket a valódi mai tudományosság nem vall, vagy ha vall is, származtatásuk nélkül, pusztán tájékozottságot sugalló szómágiának számítanak».³¹

A lexikon – eredeti rendeltetése szerint – a faktografikus, a tényrögzítő tudományos kommunikáció letéteményese, amely nem kívánja, sőt eleve kizárja a szemléleti kérdések nyílt felvetését és gyakorlati megoldását. Persze, ha a lexikon enciklopédiává alakul át, nyomban megváltozik a helyzet. Jelen vállalkozás esetében akad is erre számtalan példa. A 13. kötet pótlás nélküli anyagának valamivel több mint a negyedét (közel száz oldalt) a zene múltjának egynél több szócikkre tagolt, mégis egységesnek ható enciklopédia-szócikke képezi. Ez esetben egyáltalán nem (lenne) kizárt, ha talán nem is szükségszerű, hogy a műben akár még a tudományos diskurzust megújító szemléleti törekvések is megszólaljanak.

Folytatható, sőt folytatólagos tehát a MAMŰL? Válaszom sokkal inkább a kétely, mint az igenlés felé hajlik. Nem vagyok róla meggyőződve, hogy a modern korra kiterjesztett adatközlő munka kultúrtörténeti lexikonként ténylegesen megállná a helyét. Nem biztos továbbá, hogy égetően nagy szükség van vagy lehet ma egy újabb lexikonra a számtalan humán szaktudományi lexikon mellett.³² Milyen többlettel tudna szolgálni hozzájuk képest egy szokványos művelődéstörténeti lexikon?

S ami ennél talán még fontosabb: mi módon járulhatna hozzá a kultúrtörténet-írás oly igen kívánatos és tovább nem halogatható szemléleti és fogalmi megújításához egy ilyen lexikon? Végül, de nem utolsósorban: számot tudna vajon adni ez a vállalkozás a tömeg- és elitkultúra *teljes* és extenzív spektrumáról? Ha ugyanis a modern kori művelődéstörténeti lexikon készítői nem teszik maradéktalanul magukévá a holisztikus megközelítést, akkor szinte bele sem érdemes vágni a lexikonkészítés egyébként fáradtságos munkájába. Ez olyan kihívás ugyanakkor, aminek akkor lehetne csupán jól megfelelni, ha nálunk is viták folynának végre a tömeg- és elitkultúra határának a kérdéséről, melynek során tisztázódna, hogy miként viszonyul a két entitás egymáshoz a mai posztmodern korban.

A kultúra fogalmát középpontba állító, a kultúrát az eminens történelemformáló erők közé számító történetírás adaptálása valóban új helyzetet teremthet a hazai művelődéstörténet számára. Ez utóbbi kérdés azonban olyan tudományos perspektívát érint, amely már nem képezi írásunk szorosabbban vett tárgyát.

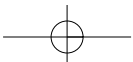
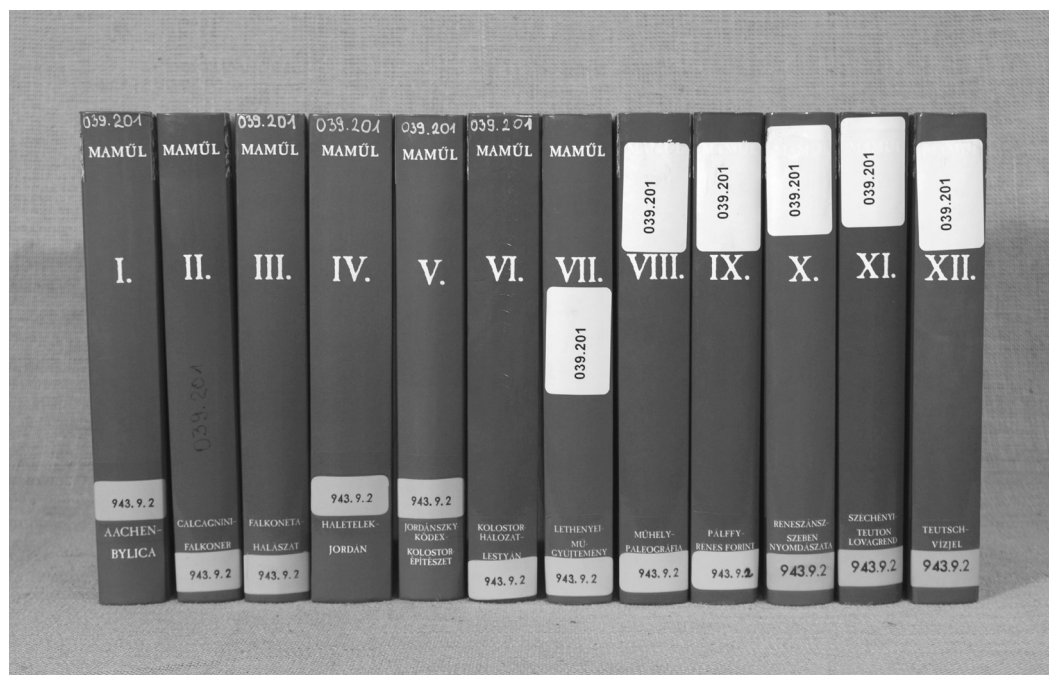
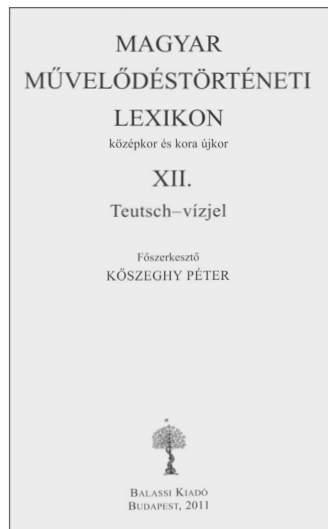
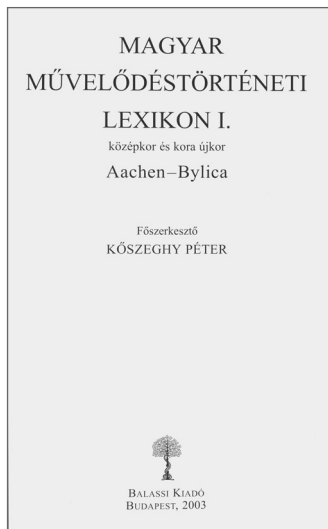
JEGYZETEK

¹ MAMŰL I–XIV. LX.

² NIEDERHAUSER Emil, *A kultúrtörténet kérdéséhez*, Történelmi Szemle, 1974, 421–429.; MAKKAI László, *Művelődéstörténet mint értékrendszerek története*. Történelmi Szemle, 1974, 429–436.; KOSÁRY Domokos, *A művelődéstörténet helye a történelmi szintézisben*, Történelmi Szemle, 1974, 436–446.; HANÁK Péter, *A kultúrtörténeti szintézis problémái*, Történelmi Szemle, 1974, 447–453.

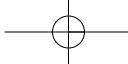
- ³ R. VÁRKONYI Ágnes, *Vázlat a művelődéstörténet helyzetéről = A művelődéstörténet problémái*, szerk. MONOK István, Budapest, MTA Művelődéstörténeti Bizottsága, 2003, 33–34.
- ⁴ Uo., 33.
- ⁵ KOSÁRY 1980.
- ⁶ KOSÁRY, A *művelődéstörténet helye...* i. m. (1974) 438.
- ⁷ KOSÁRY Domokos, *A művészetek (irodalom, zene, képzőművészet) történeti diszciplínái és a művelődéstörténet*, Századok, 1979, 597.
- ⁸ KOSÁRY 1980, 12. Kiemelés tőlem – Gy. G.
- ⁹ HANÁK, A *kultúrtörténeti...* i. m., 447.
- ¹⁰ Uo., 451.
- ¹¹ KÖPECZI 1994.
- ¹² KÖPECZI Béla, *A művelődéstörténet tárgyáról és módszertanáról*, Századok, 1979, 4. 691.
- ¹³ KÖPECZI Béla, *A művelődéstörténet tárgya és módszertana = A művelődéstörténet problémái...*, i. m., 120.
- ¹⁴ KÖSA 1998.
- ¹⁵ FRIED István, *A művelődéstörténet lehetőségei/lehetőségessége = A művelődéstörténet problémái...* i. m., 53.
- ¹⁶ BURKE, Peter, *What is Cultural History?* Cambridge, Polity Press, 2004, 30–48.
- ¹⁷ CHARTIER, Roger, *A szellemi élet története vagy szocio-kulturális történet. A francia irányzatok*, Történelmi Szemle, 1984, 422. A fordítást módosítottam. Ehhez lásd Uő, *Intellectual history and the history of mentalités. A dual reevaluation = Uő, Cultural History. Between Practices and Representation*, Trans. Lydia G. Cochrane, Cambridge, Polity Press, 1988, 46.
- ¹⁸ Vő.: „szemügyre vettünk néhány esetet, ahol valamit *mondani* annyit jelent, mint valamit *tenni*; vagyis ahol valamit *mondva* vagy valaminek mondása *révén* teszünk valamit”. AUSTIN, John L., *Tetten ért szavak. A Harvard Egyetemen 1955-ben tartott William James-előadások*, Sajtó alá rend. URMSON, K. O., ford. és bev., PLÉH Csaba, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1990, 38.
- ¹⁹ HUNT, Lynn, *Introduction: history, culture, and text = The New Cultural History*, ed. HUNT, Lynn, Berkeley, University of California Press, 1989, 17.
- ²⁰ BIERNACZKI, Richard, *Módszer és metafora az új kultúrtörténet után = Narratívák 8. Elbeszélés, kultúra, történelem*, szerk. KISANTAL Tamás, Budapest, Kijárat, 2009, 78.
- ²¹ Uo., 106.
- ²² Uo., 95.
- ²³ SEWELL, William H. Jr., *Refiguring the „social” in social science: an interpretivist manifesto = Uő, Logics of History, Social Theory and Social Transformation*, Chicago, Chicago University Press, 2005, 318–372.

- ²⁴ CABRERA, Miguel A., *Postsocial History. An Introduction*, Trans. MCMAHON, Marie, Lanham, Lexington, 2004, 102. és 103.
- ²⁵ HANÁK, A *kultúrtörténeti...* i. m., 451.
- ²⁶ HANÁK Péter, *A Kert és a Műhely*, Budapest, Gondolat, 1988, 72. (Közös dolgaink)
- ²⁷ Uo., 221.
- ²⁸ HANÁK Péter, *A polgári lakáskultúra szakaszai a XIX. században, 1815–1914 = Történeti antropológia*, szerk. HOFER Tamás, Budapest, MTA Néprajzi Kutatócsoport, 1984, 190.
- ²⁹ GYANI Gábor, *A városbiográfia és a mikrotörténet, valamint Uő, Mai várostörténet-írásunk: teljesítmény és irányzatok = Uő, Történetésdiskurzusok*, Budapest, L'Harmattan, 2002, 59–77. (A múlt ösvényén)
- ³⁰ DOBSZAY Tamás–FÓNAGY Zoltán–SZÍVÓS Erika, *Művelődéstörténet, kultúrtörténet = Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek*, szerk. BÓDY Zsombor–Ö. KOVÁCS József, Budapest, Osiris, 2006, 389–415. A fejezet első, valamivel rövidebb változata a kötet 2003. évi első kiadásában jelent meg.
- ³¹ NÉMETH G. Béla, *Az első magyar összefoglaló művelődéstörténet = A művelődéstörténet problémái...*, i. m. 59–60.
- ³² Néhány példa: *Magyar irodalmi lexikon I–III.*, szerk. BENEDEK Marcell, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1963, 1965, 1965; *Magyar néprajzi lexikon I–V.*, főszerk. ORTUTAY Gyula, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1977–1982; *Művészeti kislexikon*, szerk. LAJTA Edit, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1973. S ne feledkezzünk meg végül a legújabb – az általános – akadémiai Nagylexikonról sem: *Magyar nagylexikon*, főszerk. ÉLESZTŐS László, 1–19. köt. Budapest, Magyar Nagylexikon Kiadó, 1999–2004.

**Mérföldkövek
a magyar művelődés-
történet-írásban**

KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG

Az egri Eszterházy Károly Főiskola Kulturális Örökség
és Művelődéstörténeti Tanszék könyvsorozata

Az Egyetemközi Kulturális Örökség Tanulmányok Központ
támogatásával szerkeszti
MONOK ISTVÁN

A könyv megjelenését támogatta

Magyar Tudományos Akadémia

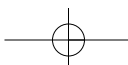

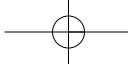
Mérföldkövek a magyar művelődés- történet-írásban

TANULMÁNYOK

SZERKESZTETTE
MONOK ISTVÁN

KOSSUTH KIADÓ
ESZTERHÁZY KÁROLY FŐISKOLA
BUDAPEST – EGER
2015

A kötet az MTA Művelődéstörténeti
Állandó Osztályközi Bizottsága által szervezett, az MTA Közgyűlése alkalmával
megtartott tudományos ülésanyagát tartalmazza
2014. május 8.

A borítókép
Az akadémiai palota terve, a végleges megállapodás szerint.
Vasárnapi Ujság. XI. évf. 31. sz. 1862. aug. 3., 365. old.

ISBN 978-973-09-8335-8
ISSN 2063-5257

Minden jog fenntartva

© Magyar Tudományos Akadémia 2015
© Kossuth Kiadó 2015

Felelős kiadó Kocsis András Sándor
a Kossuth Kiadó Zrt. elnök-vezérigazgatója
A kiadó az 1795-ben alapított Magyar Könyvkiadók
és Könyvterjesztők Egyesülésének a tagja
A kötetet Hitseker Mária szerkesztette
Műszaki vezető Badics Ilona
Nyomdai előkészítés Gróf Levente
www.kossuth.hu / e-mail: kiado@kossuth.hu

Nyomtatta és kötötte a Szekszárdi Nyomda Kft.
Felelős vezető Vadász Katalin ügyvezető igazgató

Tartalom

Kósa László: Az újabb magyar művelődéstörténeti kutatások sokrétűsége	7
Mikó Árpád: A művészettörténet a művelődéstörténeti alpművekben	17
Szívós Mihály: A jeltörténet jeltudományi és művelődéstörténeti szempontból	27
Monok István: A könyves kultúra a művelődéstörténeti alpművekben	41
Viskolcz Noémi: A tudományköziség elve és gyakorlata művelődéstörténeti kézikönyveinkben	53
Ács Pál: A „második természet” – Irodalom és művelődéstörténet	65
Gazda István: Tudománytörténet a magyar művelődéstörténetet összegző nagyobb munkákban	81
Krász Lilla: A medicina reprezentációi a magyar művelődéstörténet-írásban – Eredmények és perspektívák ...	97
Horn Ildikó: Történetírás és a kora újkori magyar művelődéstörténet	119
Gyáni Gábor: Művelődés-, kultúra- és mentalitástörténet – A paradigmaváltás dilemmái	129
Kószeghy Péter: A Magyar művelődéstörténeti lexikon – középkor és kora újkor (röviden MAMŰL) múltja és jövője	143
A magyar művelődéstörténeti összefoglaló művek jegyzéke	153
Személynevek mutatója	161

